

محاسن الکلام مرغینانی

کتاب المحاسن فی النظم والنثر، یا کتاب محاسن الکلام کتابی است به زبان عربی در فن بدیع، از امام ابوالحسن نصر بن الحسن المرغینانی، از ائمه بلاغت و شعر در نیمه اول قرن پنجم هجری. این کتاب مهمترین مرجع ترجمان البلاغه رادویانی و حدائق السحر رشید و طواط بوده و خود رادویانی بدین امر تصریح می کند " و عامه بابهای این کتاب را بر ترتیب فصول محاسن الکلام که خواجها امام نصر بن الحسن - رضی الله عنه - نهاده است، تخریج کردم و از تفسیر وی مثال گرفتم " . (خطبة الكتاب ص ۳) تصحیح: احمد آتش. و نیز رشیدالدین و طواط هر چند که تصریح نمی کند ولی می توان بقطع و یقین گفت بیشتر اشعار عربی کتاب خود را از این کتاب گرفته است بدون ذکر سند و گه گاه برای خالی نبودن عریضه اشعاری از نصر بن الحسن آورده و بنام او تصریح کرده است ولی نامی از محاسن الکلام نبرده است.

علت اختلاف در نام کتاب که در طلیعه بحث جلب نظر می کند این است که روی نسخه منحصراً بفر داین کتاب عبارت " کتاب المحاسن فی النظم والنثر " آمده و در آغاز کتاب، عبارت " محاسن الکلام " بکار برده شده است و همین امر موجب شده که مرحوم احمد آتش نیز اسم اصلی کتاب را محاسن الکلام بداند و " کتاب المحاسن " را تحریف ناسخین می نگارد. (ر. ک مقدمه ترکی آتش بر ترجمان البلاغه، ص ۴۲ - ۳۴)

رادویانی در مقدمه کتاب خود آنرا محاسن الکلام نامیده است (خطبه الكتاب، ص ۳) نگارنده را گمان بر اینست که ترکیب اضافی " محاسن الکلام " که در اثنای عبارت مؤلف آمده، احتمالاً در معنای لغوی و یا اصطلاحی باید بکار رفته باشد نه بعنوان اسم کتاب، یعنی این کتاب کتابی است پیرامون محاسن و زیباییهای کلام. همانطور که قبل از نصر بن الحسن، ابن المعتز این ترکیب را بکار برده است، در معنای لغوی و اصطلاحی، آنجا که می گوید: " انا اقتصرنا بالبدیع علی الفنون الخمسة باختبارا " من غیر جهل بمحاسن الکلام " (البدیع، ص ۵۸) و احتمالاً " نصر بن الحسن بدین ترکیب در نامگذاری اثر خود، نظری داشته و از ابن المعتز ملهم شده است. عبارت نصر بن الحسن در آغاز کتاب اینست:

" قال الشيخ الامام ابو الحسن نصر بن الحسن المرغيناني رضي الله عنه : هذا كتاب الفناء من محاسن الكلام و ما نستجد من صنايعه " (ورق ۱) .

براهل نظر پوشیده نیست که عبارت محاسن الكلام در جمله مذکور بیشتر مفید معنای اصطلاحی (زیباییهای سخن) است تا اسم کتاب ، هر چند خالی از ابهام نسبت به نام اصلی کتاب نیز نیست . منظور مؤلف این است که کتابی تالیف کردیم پیرامون محاسن کلام یا زیباییهای سخن و نام اصلی کتاب به احتمال زیاد همان است که روی نسخه اصلی نوشته شده " کتاب المحاسن فی النظم والنثر " و احتمالاً خود مؤلف روی نسخه اولیه نوشته بوده است . تالیف این مطلب اینکه مؤلف را کتاب دیگریست بنام " کتاب البديع " که روی نسخه خطی چنین نوشته شده : " کتاب البديع للشيخ الامام العالم العلامة ابو الحسن نصر بن الحسن المرغيناني رحمه الله " و چون این کتاب همراه کتاب المحاسن یا محاسن الكلام نوشته شده و یکجا موجود است در زیر عنوان مذکور چنین آمده : " وفيه ايضا " کتاب المحاسن فی النظم والنثر له قدس الله روحه " . و در آغاز همین کتاب می خوانیم : " قال الشيخ الامام العالم العلامة ابو الحسن نصر بن الحسن المرغيناني رضي الله عنه هذا كتاب ألفته في البديع . . . " (ورق ۱) . و می رساند که این کتابی است در فن بديع و همانطور که کلمه " بديع " در عبارت مذکور نام کتاب نیست هر چند موهب آنست و بلاشک مؤلف بدان نظر داشته ، ترکیب اضافی " محاسن الكلام " نیز در معنای زیباییهای سخن است و اسم کتاب الزاما " نیست ، هر چند که بدان توجه خاصی بوده است . علاوه بر این احتمال اینکه ناسخ کتاب از آغاز کتاب بی خبر بوده باشد و اشتباه کرده باشد نیز اگر از محالات عقلیه نباشد که نیست ، از محالات عرفیه است . مع هذا بخاطر اینکه رادویانی عنوان محاسن الكلام را ذکر کرده است نمی توانیم اظهار نظر قطعی راجع به اسم کتاب بنمایم و الله اعلم .

بهر حال از این کتاب نسخه منحصراً فردی در کتابخانه اسکوریال اسپانیا به شماره ۲۶۴ موجود است و تاریخ تحریر نسخه را آقای عبدالحی حبیبی از قول درنبرگ (۸۳۸) هجری می داند . احمد آتش در مقدمه ترکی ترجمان البلاغه در مورد امام مرغینانی و اثر او و همچنین خطاهای بروکلیمان و درنبرگ در مورد سال تالیف کتاب که آنرا با سال تحریر اشتباه کرده و سال تالیف را قرن نهم گرفته اند ، توضیحاتی مفید می دهد که می توان بدانجا رجوع کرد .

این نسخه تا آنجا که بنده اطلاع دارم تاکنون بطبع نرسیده است . عکس این نسخه مدتی است در اختیار نگارنده است و مقدمات استنساخ و تحشیه و تعلیق و غیره آن به پایان آمده است بزودی بطبع برسد . همچنین نسخه عکس کتاب البديع ، اثر دیگر این نویسنده

نیز در اختیار اینجانب است و آن نیز بیاری حق بعد از محاسن الکلام بطبع خواهد رسید . کتاب المحاسن حدود چهل ورق دارد که هر ورقی دو صفحه را در بر می گیرد . مشخصات نسخه را در مقدمه کتاب آورده و ایجازاً از ذکر آن در اینجا صرف نظر می کنیم . بین فصول این کتاب و ترجمان البلاغه مشابهت زیادی مشهود است و چنانکه خود را دیوانی نیز گفته اساس کار او بوده است ، معیناً اختلافاتی نیز در میان دو کتاب بچشم می خورد . بعضی از فصول این کتاب با ترجمان البلاغه اختلاف دارد هر چند اختلاف لفظی یعنی مثلاً " فصلی در محاسن الکلام آمده با نامی ، همین فصل و تفسیر آن با نامی دیگر در ترجمان البلاغه بیان گردیده است . مثلاً " در ترجمان البلاغه صنعت " المقتضب " آمده که همین صنعت در محاسن الکلام " اشتقاق اللفظ من اللفظ " نامیده شده است . و نیز صنعت " مطابقه " در محاسن الکلام در حقیقت نام دو صفت است یکی تضاد و دیگری رد الصدر علی العجز . ، در حالی که صاحب ترجمان البلاغه دو باب جداگانه درین مورد آورده است یکی " مطابقه " در معنای رد الصدر علی العجز و دیگر " متضاد " در معنای ضدین ، هر چند در باب مطابقه نیز معنای تضاد را می گنجاند و همین اقتضای او را از مرغینانی بیشتر تا بیید می کند . " و مطابق آن را خوانند این گروه که پارسی گویان آن را متضاد خوانند " (ص ۲۷) ، و نیز اشاره می کند که آن را " صنعت مطابقه " پارسی گویان مطابق خوانند " ما دبیران آن را رد الصدر علی الفخذ خوانند یعنی پس و پیش . در مقدمه کتاب تطبیق بیشتری بین دو کتاب صورت گرفته و در اینجا بهمین قدر بسنده می کنیم .

از ما خذ مهم مرغینانی در تألیف کتاب المحاسن می توان از کتاب البدیع ابن معتر نام برد . تطبیق این دو کتاب را در مقدمه کتاب المحاسن انشاء الله خواهیم آورد . و اینجا بذکر این نکته بسنده می کنیم که بسیاری از امثله مرغینانی ازین کتاب است . البته می توان گمان برد که هر دو از ما خذ دیگری و یا از دیوان شعر دیگری استفاده کرده باشند ولی تا آنکه در ترتیب امثال و جای آنها در فصول معین همراه با مثالهای نثری ، روشنگر این حدس قریب به یقین است که مرغینانی از ابن المعتر اقتباساتی کرده است . علاوه بر این در چند مورد خود به ابن معتر صریحاً " استناد کرده و عیناً " تفاسیر او را می آورد ، مثلاً " در صنعت التفات می گوید : " قال ابن المعتر هو انصراف المتكلم " (ورق ۳۶) . و در مسورد حسن الخروج می گوید : " و من محاسن الکلام البدیع قال ابن المعتر فی کتابه و منها حسن الخروج " (ورق ۳۶) و یا بدون تصریح و حتی با وجود اختلاف در نامگذاری فصول ، تحت تأثیر مستقیم تفسیرهای ابن معتر است . مثلاً " در صنعت اعنات که ابن معتر آن را اعنات خوانده و مرغینانی " ما يتكلفه الناظم والناثر " گفته ، معیناً تفسیر ، هر دو

بسیار مشابه است :

ابن المعتز: " ومن اعنات الشاعر نفسه في القوافي و تكلفه في ذلك ما ليس له " .
(البديع ص ۷۴) .

مرغینانی: " فصل فیما یتکلفه الناظم والناثر ولیس علیه فی ذلك " (ورق ۲۲) .
البته مثلش، مرغینانی غیر از البدیع " از مآخذ و مصادر و دواوین شعراء قبل
از خود و از همه مهمتر کتاب یتیمه الدهر ثعالبی است که ازین کتاب نیز صراحتاً نام می برد :
وهذا احسن ما قبل فی هذا المعنی قاله صاحب یتیمه الدهر فی محاسن اهل العصر .
(ورق ۳۹) . از اشعار خود نیز بسیار آورده است .

کتاب المحاسن نسبت به " البدیع " ابن معتز ، نوآوری چشمگیری ندارد ، جز در
موارد نامگذاری فصول و احوانا " طرز تلقی او از صنایع ادبی و یا ترکیب آنها با هم ، ولی
کتاب دیگر این مؤلف موسوم به کتاب البدیع که از کتاب المحاسن مفصل تر و عمیق تر و پربارتر
است ، از نوآوریهای برخوردار است که بجای خود ذکر می شود .

از قدما نخستین ادیبی که از مرغینانی یاد کرده و ما اطلاع داریم رادویانی است
چنانکه گفتیم و از متأخران و معاصران عبدالحی حبیبی است که مقاله ای درباره ترجمان البلاغه
نگاشته و استطراداً و بمناسبت از مرغینانی و اثر او در ترجمان البلاغه و حدائق السحر
یاد کرده است . (ر . ک مجله آریانا ، ج ۸) ش ۲ : ۱ - ۱۴ و ش ۳ : ۱ - ۱۱ .

همچنین مرحوم احمد آتش است که در مقدمه ترکی خود بر ترجمان البلاغه ازین
کتاب و میکروفیلم آن و مطابقه آن با ترجمان البلاغه و تحقیقات بروکلیمان و درنبرگ و
اشتباهات ایشان در مورد تاریخ تالیف ، یاد کرده است . (مقدمه ترکی ترجمان البلاغه ص ۴۲ - ۴۳) .
در مورد تاریخ تحریر و استنساخ کتاب ، چون در نسخه منحصربفرد خطی اشاره ای
به سال تحریر نشده نمی توان سخنی گفت ولی چنانچه قبلاً گفتیم عبدالحی حبیبی تاریخ
تحریر آن را ۸۳۸ هجری می داند . ولی در حد گمان و تخمین نگارنده حدس می زند که
باید نسخه مربوط به حدود قرن هفتم هجری باشد والله أعلم .

اینک چند کلمه هم درباره مؤلف کتاب می آوریم . باخرزی صاحب کتاب دمیة القصر
چند سطر در مورد مرغینانی دارد که خلاصه آن اینست : مرغینانی در روزگار رئیس ابوالقاسم
عبد الحمید بن یحیی رحمة الله علیهما به زوزن وارد و از مقربان درگاه محسوب می گردد :
و وزن بکفة فضلاء زوزن فکان أرجح منهم و اوزن . وی در نظم و نثر صاحب نظر بوده است .
از اشعار اوست :

وَدَعِ الْغَزَالَ مَعَ الْغَايِ
سُكَّ إِنَّ رَحْلَ

وَأَسْتغْنِمُ الشَّيْبَ الَّذِي أَهْدَى وَقَارَكَ إِذْ نَزَلَ
أَقْبَحَ بِشَيْخٍ مَخْضَبٍ رَكِيبَ الْبَطَالَةِ أَوْهَزَلَ

پوشیده‌نماند که مرغینان از شهرهای معروف ناحیه فرغانه است (معجم البلدان). ابن اثیر
درین مورد می‌گوید:

هذه النسبه الى مرغینان و هی مدینه من مشاهیر بلاد فرغانه، خرج منها جماعه
من اهل العلم. (اللباب فی تهذیب الانساب، طبع مصر ج ۳ ص ۱۲۶).
امید است هرچه زودتر بتوانم این کتاب را عرضه صاحب‌نظران کنم.
والسلام علی من اتبع الهدی

تذکر

پس از اتمام مقاله توفیق ملاقات با استاد محمدتقی دانش‌پژوه را یافتم و ایشان
مرا از نسخه دیگری که بسیار متاخر است و در سال ۱۲۹۲ ق تحریر یافته مطلع فرمودند.
البتد ازین نظر که نسخه مزبور بتواند بعضی اشکالات موجود از نظر قراءت در نسخه
قدیمی اسکوریال را برطرف سازد. مشخصات نسخه مزبور در ج ۵ ص ۱۶۷ فهرست تاشکند
آسده است. شماره ترتیبی ۳۷۴۵ و شماره کتابخانه ۲۹۵۶، می‌باشد.

پښتونستان د علومو او انساني مطالعاتو فریښی
پرتال جامع علومو انسانی